

radadır. Krimli tələbələr in eksarıyət Krim Tələbələr Evinədir. Tələbə evi bu ilə qədər bərbad vəziyyətdə idi. Anma bu il Krim Xalq Komissarları Sovetinin razılığı ilə imkan daxilində təqətlərimiz təmir etdik. Biz Krim Təhsil Komissarlığının köməyi ilə bezi çatışmazlıqlarımızı tamamlamaq niyyətindəyik. Tələbələr 50 faiz Krim Təhsil Komissarlığının, 20 faiz isə 3-4 həmkarımız istisna olmaqla, dövlət qurumlarının maliyyə dəstəyi sayəsində dövlət qurumlarında çalışır. Ancaq bu dörd dostun maddi vəziyyəti çox pisdır. İndi biz hər gün Krim Təhsil Komissarlığının köməyini gözləyirik. Bu qədər maliyyə təzyiqi altında olmağımıza baxmayaraq, informasiya baxımından ilk

şərtçünas, şair Bakir Çobanzadə ilə təkcə Krimdə deyil, bir çox başqa ölkələrdə eşq yaşayıb. Təzliklə onlar ailə qururlar və Dilare Bulqakova arının soyadını Dilare Çobanzadəyə dəyişib. Bakir Çobanzadə Dilare xanımın oğlu Mustafanı öz öglü kimi sevir və onu rəsmən övladlığa götürür. Mustafə Çobanzadə də atası kimi qəbul edib bu insana sevgi və hörməti ömürlük saxlayır. 1925-ci ildə Bakir Çobanzadə Azərbaycan hökumətinin başçısı Səməd Ağamalıoğlu tərəfindən Bakıya Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya kafedrasının müdri vəzifəsinə dəvət olunur. O, həyat yoldaşı və öglü ilə birlikdə Bakıya gedir.

Rahmi (Tərpil) Həsənov: Düz 100 il əvvəl Azərbaycan təhsil almağa gəlir və ömrünün sonuna kimi ona təhsil

bölür, ya da müəyyən müsbət enerji verən hansısa ideyanı müzakirə edər. "Sagird bizim məhsulumuzdur. Yeni sagirdindən gəlirət edən müəllim ilk növbədə özündən bəyşəlməlidir" deyənlə sagirdlərindən gəlirət edən müəllimlərə əsələbölür. Rahmi müəllim... Onun inkişafı və gələcəyə qoyduğu irs - onun davamçıları heç vaxt unudulmayacaq".

Mila Eyyubova, Rahmi Həsənovun bacısı Fəxryyənin qızı, fizika müəllimi: Əsl alim, istedadlı pedaqoq, təcürbəli müəllim, geniş bilali malik, elm adamları haqqında deyilə biləcək eyni və digər sözləri heç bir şübhəsiz Rahmi dayı haqqında da demək olar. Gənclik illərində təhsil alıb-məla Bakıya gəlir, yüksək soviyosiyə, öyrənməyə həvəsi ilə müəllimlərin hörməti qazanır.

I Türkoloji qurultayın 100 illiyinə

1926-cı ildə Bakıda çəkilmiş bir fotosəkilin hekayəsi

Zera BEKİROVA,
"NENKECAN" jurnalının
baş redaktoru, Avrasiya
Yazıçılar Birliyinin üzvü.

II.

Krimli Azərbaycan arasında elmi, mədəni, ədəbi və iqtisadi əlaqələrin tarixi 18-19-cu əsrlərə gedib çıxır. Böyük mütəfəkkirlərimiz İsmayıl Qasprinski "Tərcüman" qəzetini Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri Həsən bəy Zərdabi, Şəmsi Əsədullayev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Əlimdəd bəy Topçubaşovın mədəni və maddi dəstəyi olmasaydı, on çap etdirməzdi. Bu insansılar hər zaman minnətdarlıq borcu olan İsmayıl Qasprinski mütəmadi olaraq onların təkcə Azərbaycan və Krim üçün deyil, bütün Türk dünyası üçün xeyirləx əməllərini, dəstəyini oxucularına çatdırır.

Azərbaycanla ailə əlaqələri İsmayıl bəy Qasprinskiyin qızı, həmən, ilk qadın jurnali "Alem-i Nisvan" nı baş redaktoru Şəfiqə xanım Qasprinski Azərbaycan Respublikasının ilk Baş nazir Nəsih bəy Yusifbəyli ilə ailə həyatı qurub. Damarlarındə həm Azərbaycan, həm də Krim tarixi qanı anca Zöhrə və Niyazi doğulduqdan sonra daha da gücləniblər.

Çar Rusiyanının polkovnikli, Krimin inkişafında böyük xidmətləri olan keyriyyəçi İsmayıl Mufizadə də İsmayıl bəy Qasprinski kimi Azərbaycanla qohumluq əlaqələri qurub. Onun qızı Məryəm xanım Mufizadə 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun polkovnikli, 1920-ci il Gəncə üsyanının rəhbərlərindən biri Cahangir bəy Kazımbəyli ilə ailə həyatı qurur.

Azərbaycanlı cərəkəçilər şüaləsinin hərbi komandiri Cəfər bəy Rüstəmbəyov Birinci Dünya müharibəsi illərində Krimdə xəstəxanada xidmət edib. Müharibədən sonra Sımpferopolda bəli, şəxsi hakim kimi çalışıb. Eyni zamanda o, məşhur Krim zadəgan ailəsinin üzvü Safiyə Qıpcəqskaya ilə ailə həyatı qurub. Qeyd edə ki, İkinci Dünya müharibəsində qəhrəmanlıq göstərmiş Azərbaycan qadınları arasında mütləq Safiyə Qıpcəqskaya-Rüstəmbəyovanın adı keçir.

Azərbaycanlı Krim arasında belə səmimi dostluq münasibətlərindən yüzilləri misal çəkmək olar. Daha bir məşhur Krim tarixi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə xidmət edib. Litva tatan, Azərbaycanca Məmməd bəy Sulkeviç kimi tanınan Süleyman Sulkeviç 1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanca gəlir və 1919-cu il martın 26-da Azərbaycan hərbi qüvvələrindən baş komandan təyin edilib. Elə həmin illərdə Krimdəki keyriyyəçi cəmiyyətlərinin, Azərbaycanın Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nəgəyev kimi neft milyonçularının maliyyə dəstəyi hesabına gəncilər Bakıda dini-mədəni ali təhsil ocaqlarında oxumağa gedirdilər.

Sonralar Bakı Dövlət Universitetində Maddələr strukturu kafedrasını açmış, ömrünün sonuna kimi bu universitetdə dərslər demiş, çoxsaylı azərbaycanlı alimlər yetişdirmiş. Bağçasarayda doğulmuş yəzirlə belə gəncdən daha bir, məşhur Tarzi nəslinin layiqli nümayəndəsi Rahmi Həsənovdur. Bu yazıda həm Krim, həm də Azərbaycan tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Rahmi Həsənovun arxivində olan nadir foto haqqında ətraflı məlumat vermək niyyətindəyik. 1926-cı ilin martında 1-ci Türkoloji Qurultay zamanı çəkilmiş fotosəkilində 49 nəfər Krim tarixi ziyalısi təsvir olunub. Fotonun altındə belə bir yazı var: "Bakı ali məktəblərinin tələbələri ilə türkoloji qurultaya gələn Krim nümayəndələri. 1926. mart"

Onların hamısını həmin illərdə Azərbaycan Respublikası İcraiyyə Komitəsinin rəhbəri Səmədşəhə Ağamalıoğlu Azərbaycan dövlət etmişdi. Qurultayın başlanmasına on altı gün qalmış Krimdə çıxan "Yeni dünya" qəzetinin 1926-cı il 10 fevral tarixli nömrəsində "Krim tələbələri" başlıqlı məqalə dərc olunub.

"Bakıda ali məktəblər olduğundan Krim gənclərinin əksəriyyəti tatar orta məktəblərini bitirdiyindən, 1921-22-ci illərdən Krim tatar tələbələri bu

yeri krmli sagirdlərin oxuduğu məktəblər tutur".

Tarixi sonələrdə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə professor, "Milli partiya"nın liderlərindən biri Bakir Çobanzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda olmuş müəllim və tələbələr Bakıda "Krim Cəmiyyəti"ni yaratmışlar. Azərbaycan ali məktəblərində təhsil almağa gedən gənclərin bir qismi sonradan Krimə qayıdib.

Adıqəkilən Rahmi Həsənovun qardaşı qızı Ülker xanımın həyat yoldaşı, fəali ictimai xadim Sayyar Murtazayev fotoda təsvir olunan şəxslərin şəxsiyyətlərini, adlarını və tərcümeyi-hallərini müəyyən etməyə çalışır və bu işə çoxlu vaxt və enerji sərf edir. Bu işdə ona Hüseyn Kırkuş, Asan Refatovun bacısı Aışə Refatova və Əhməd-Zühdi Tarpi kömək edir. Fotonun qəhrəmanlarının əksəriyyəti kommunist rejiminin qurbanları olub və 1937-39-cu illərdə edam ediliblər, baş qalanları isə 1944-cü ildə deportasiya ilə müxtəlif ölkələrə səpələniblər. Bu foto və şəkilin personajları haqqında ilk məqalə 1996-cı ilin oktyabrında Ağməcədə çıxan "Krim" qəzetində dərc olunub. Daha sonra qeyd milli neğrlərə dərc olunub. Şəkil-dəki bəzi şəxslərə onun adından başqa heç bir məlumat verilmir.

Məsələn, "Çobanzadə Dilare (xanım) Bakir Çobanzadənin həyat yoldaşıdır. Başqa məlumat yoxdur" (Dilare Bulqakova Bakir Çobanzadənin birinci həyat yoldaşıdır. Krimdə qadın hərəkatına başlayan an bəli, savadlı və cəsur qadınlardan bir Dilare xanım Bulqakova qədim Krim tarixi zadəganlarından olan Bulqak şüaləsinin idi). "Bakirbəy Osman - aqronom, başqa məlumat yoxdur"; "Mustafə Çəlibəyev - neft mühəndisi, tələyi məlum deyil"; "İsmayıl Salicanova - məlumat yoxdur".... Təsəvvüfə qeyd etməliyik ki, foto çəkiləndən 100 il keçsə də, bu müddət ərzində xeyli arasdırmalar aparılısa da, hələ də tam və dəqiq məlumatımız yoxdur.

Arasdırmaların davam eddikdə foto-dakı insansılar - Krim tarixi ziyalılarının an parlaq nümayəndələri haqqında son illərdə qazanılmalı biliklər Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş kitabda təqdim olunacaq.

Dilare Bulqakova
Məşhur siyasətçi Cəfər Seyidməd Kirmir "Bəzi xatirələr" kitabında qadın hərəkatının başlanğıcını belə təsvir edir: "Qadın komitəlerinin mərkəzi təşkilatında zi-yalı xanımlar, müəllimlər çalışırdı. Bu-nun başlanğıcında İsmayıl bəy Qasprinski qızı Şəfiqə xanım inamla və gövşə qadınları fəaliyyətlini təkmilləşdirməyə, bütün istiqamətlərdə əlaqələr yaratmağa, qadınlarmızı həvələndirməyə çalışırdı.

Bu istiqamətdə Şəfiqə xanımın damca, İlahimyyə Toxtar, Aışə İshaq, Xədicə Ayrı unudulmaz xidmət göstərmiş, hətta işğilərdəki müddətdə bir çox təhlikələrə üzlaşmışdır. Yalta Də-rəkəy Qadınları Komitəsində çalışan gənc qız və xanımların, xüsusiylə Dilare Bulqakın qadın hüquqlarının müdafiəsi üçün tez-tez toplantılar keçirməsi, yığıncılarda sərə çıxışlar etməsi bəlgədəki irticələri qəzəbləndirmiş, hətta onların qaynar nöqtəyə çatdırmışdır...". (Cəfər Seyidməd Kirmir. Bəzi xatirələr. İstanbul, 1993).

Dilare Bulqakova 1895-ci ildə Yaltanın yaxınlığında Dərekəy kəndində varlı mülkədarlar Əli Mirzə Bulqakov və Zorə Sultan xanının ailəsində anadan olub. Atının Dilərəndən başqa oğulları Baxtiyar, Kutluyar və qızları Gülnar olub. Əli Mirzə bütün övladlarında ali təhsilə verməyə çalışır-dı. Əsrin əvvəllərində Krimdə baş verən siyasi fəlakət bu ailəyə çoxlu fəlakətlər gətirdi. Gülnar inqilabdan əvvəl vəfat edib. Kutluyar 1927-ci ildə Sudakda boğuldu. Baxtiyar Bulqakov bir müddət Bakıda Azərbaycan məktəbində son dillərdən dərs deyib. Onun tələbi haqqında məlumat olar ki, heç bir məlumat yoxdur. 1917-ci ildə Dilare xanım özü kimi zadəgan nəslindən olan Mustafə Qasprinskiyin oğlu İsmayılı ailə həyatı qurur.

23 fevral 1919-cu ildə anadan olan Dilare və İsmayılın yeganə övladlarına babaları Mustafanın adı verilib. Ancaq ailənin ömrü çox çəkimir. Həmin illərdə Dilare Bulqakova məşhur türkölə,

verən, xoşlu imkanlar yaradan ölkəyə vətəndaş xidmət edib. Rahmi Asan oğlu Tarpi Bağçasarayda dindar və ziyalı ailəsində anadan olub. On bir yaşında atası Asan Tarpi ağır xəstələnir və anasını, dörd bacısını ona ərnamət edir. Rahmi on üç yaşında ailə başçısı olur. O, Krim Xeyriyyə Cəmiyyəti adından və Bakir Çobanzadənin təklifi ilə Bakıya gəlir. Rahmi Müəllim özü gündəliklə belə qeydlər qoyub: "1925-ci ildə Bağçasaray Rəssamlıq və Sənaye Məktəbini bitirdikdən sonra qardaşım Zühdinin məsləhəti ilə Bakıya gəldim. Bu yerdə Maşud Cavadov, Malik Ramazanov və onun ailəsi ilə tanış oldum. Məmmədali Həşimzadə ilə dostluğum həyatımda yeni səhifə açdı. Bakıda həyatımın ilk üç il Tıbb İnstitutunda oxuyan qardaşım Zühdinin yanında keçdi. Həyatımda böyük rol oynayan şəxslərdən biri də Zahid Xəlilov və Mehdi Sadiq oğlu Əliyevdir. Əmirxanov Həbibulla İbrahim oğlunun da münasibəti əsl dostluq münasibəti idi. Bu insansların yüksək seviyyələri, mənə qəzi dönməz məhriban münasibəti məni ikinci vətənim hesab etdiyim Bakı ilə əlaqələndirir". Rahmi müəllim əvvəlcə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun təbiət-riyaziyyat fakültəsində daxil olub. Nərimanov adına Texnikumda fizika fənnindən dərsməyə başlayıb. 1930-cu ildə institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirib və müəllim kimi işə düzəlib. Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olub və ömrünün sonuna kimi bu elm ocağında çalışıb. 1942-1967-ci illərdə nəzəri fizika kafedrasının müdri, 1967-1972-ci illərdə işə açdığı Maddənin quruluşu kafedrasının müdri olub. Bu kafedraların dosenti və professoru elmi adını qazanıb. Yüzlərlə gənc alim elmi sahəsinə daxil olmasına yol açıb, onların elmi müəllimi olub. O, haqlı olaraq Azərbaycanca nəzəri fizikalırlı lideri sayılır. Alimin 100 illik yubileyi ərəfində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikli, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru M.İ Əliyev və Bakı Dövlət Universitetinin Maddənin strukturu kafedrasının müdri E.A. Məsimovun imzaladığı rəsmi bəyanatda deyilir: "İnformalzi R.G. Həsənovun termodinamika, statistik fizika, elektrodinamika, kvant mexanikası, atom və nüvə fizikası üzrə Rusiya və Azərbaycan kurikulularının hazırlanmasında böyük töhfə verib, dərsləri ilk dildə aparıb. Respublikanın müxtəlif ali təhsil ocaqlarında işğiləyi müddətində onun yetişdirdiyi yüzlərlə fizik, kimyaçı və mühəndisnin bir çoxu akademik, NANA-nın müxbir üzvləri, elmlər doktoru, görkəmli dövlət və ictimai xadim olublar".

Bakı Dövlət Universitetindən Rahmi Həsənov, onun tələbələri, yaxınları haqqında məlumat aldım. Rahmi müəllimin tələbəsi, Lütfi Zadə adına Bəynəlxalq Müasir Elmlər Akademiyasının haqlı üzvi Nəmet Məmmədov "Dünyaə böyük sevgi lazımdır" kitabında "Dünya zəka olmanın yazılmağa" başlığı ilə Rahmi Həsənovə həsr olunmuş məqalə dərc etdirib. Nəmet Məmmədov, Lütfi Zadə adına Bəynəlxalq Müasir Elmlər Akademiyasının haqlı üzvi: "Mənim ona münasibətim adi tələbə-müəllim münasibətindən tamam fərqli idi. Bizim Fizika və Elektrodinika kafedrasının laboratoriyaları Bakı Dövlət Universitetinin əsas korpusunun 1-ci mərtəbəsində, daha sonra işə Material quruluşu kafedrasının laboratoriyaları yerləşdirildikdən kafedralarına gedərkən bizim qapımızdan keçirdilər. Demək istəyirəm ki, biz tez-tez görüşürdük. Onun yanında həmişə insanslar otururdu. Sadəcə yamından keçirmə, mütləq dəyən halımı soruşmaq. O ya indici oxuduğu bir şey haqqında fikirləri

O, həm Azərbaycan, həm də rus dillərində müəhizlərə oxuyub, fizika sahəsinə adi bir çox terminləri Azərbaycan dilinə Rahmi Həsənov tərcümə edib. Əminəm həm bizim, qohumları arasında, həm də Azərbaycanın elmi dairələrində, universitet müəllimləri və tələbələri arasında böyük nüfuzla malik idi. Mənzilli kitablarla dolu olan dəyisi Asan Tarpi arxivinin xuya çıxmasında çox üzliydü. Onlar Krimdən çıxdan atasının yazılmalrı, köhnə kitablarını sənəddəyə gəndərib, bəqə kimi göndərirdi. Azərbaycanca gələndə gördü ki, sinənin içində kitab əvəzinə daşlar var. O, Krim heç vaxt unutmur, həmişə bu haqda bəzi danışıq və bir gün öz vətəninə qayıtmağı arzulayıb. 1989-cu ildə Azərbaycanca yaşayış soydaşlarımız Krimə qayıtmaq hərəkatına başlayanda ərimizin sözləri mənim qərarıma təsir etdi. Amma çox təəsüf ki, atım qəzi xəstələndi və ömürlük ərzusuna qatılmaz arzulayıb. O, 1989-cu ildə Azərbaycanı dəyişib və əbədi olaraq sevimli Azərbaycanda qalıb.

Emma Hacıyeva, Azərbaycan dövlət xadimi Abbas Hacıyevin qızı, fizik: Rahmi Həsənoviç hamımızın ən yaxın adamı idi, ona ancaq "əmi" deyə müraciət edirdik. Atam öldürüldü, mən yetim qaldım. Amma Maya bimbə Rahmi bimbə heç vaxt mənə yetimliyimi hiss etməyirdim. Məktəbi bitirib fizik olmaq qərarına gələndə Rahmi əmi çox sevinirdi. Onun müəhizlərə fizika təkcəsinin böyüklüyünü göstərməkə məhduddırmırdı, həm də hər bir fiziki alim haqqında elə maraqlı tarixi materialları verirdi ki, biz tələbələr bu dərsləri səbrsizliklə gözləyirdik. Rahmi dayı təkcə fizik deyil, həm də lirik şeir həvəskarı idi. Bizi o dövrlərdə bir çox həram şairləri yadradılırdı. İlə tanış edən Rahmi Günnü idi. Rahmi Həsənov mənə ilk dəfə Əsip Məndelstamın şeirlərini oxudu.

Aida Tağızadə, Azərbaycanın Əməkdar artisti, sənətsənəslük namizədi, Azərbaycan Konservatoriyasının Musiqi tarixi kafedrasının keçmiş müdri: Hər bir insanın şəxsiyyəti kimi formalaşmasında bir insanın həmişə daha çox təsiri olar. Mənim tələyimdə belə bir insan xalam Maya Hacıyevanın əri Rahmi Həsənoviç Həsənov olub. Gözlə, gənc qız olan Maya bimbə oğul keyli qoca olan Rahmi Həsənovla evlənməyincə bilirdilər ailə üzvləri bir az təəcübləndilər. Amma Rahmi Həsənoviçə görəndən sonra səbəbini anladılar. Bu insani sevmə, həyran olmağa mümkün deyildi. O, həm ali təhsilli alim, həm də əsl insan kimi bütün xüsusiyyətləri, mənavi ucalığı, öz xalqına sonsuz məhəbbət və ehtiramını özündə cəmləşdirdi. O, öz millətini türki millətlərin türk bəssəsi kimi bəzi təqdim edirdi. Türk şairlərinin əsərlərini ilk dəfə ondan eşitdim və əzbərlədim. Onun ədəbiyyatından biliyi, həm ana dilində, həm azərbaycanca, həm də rusca şeirlər oxuması məni həyran etdi. Onun evində Azərbaycanın ən görkəmli alimləri toplanırdı. Mənim peşə seçməmdə Rahmi Həsənoviçin də böyük təsiri olub. Mən onun mənavi atam kimi tanıyırdım və onu öz atam kimi sevirdim və hesab edirdim. O, vətəni Krim sevirirdi, ikinci vətəni Azərbaycanı da eyni məhəbbətlə sevirirdi. Azərbaycan da, Azərbaycan xalqı da onunla eyni cür davranırdı. Sevdli, hörmət edili və unudulmaz".

1926-cı ildə Bakıda çəkilmiş tarixi fotosəkiləldi digər 49 nəfər haqqında yazılan vaxtlarda çap olunaçaq kitabımda ətraflı oxuya bilərsiniz.

Hazırda: Almaz Ulu